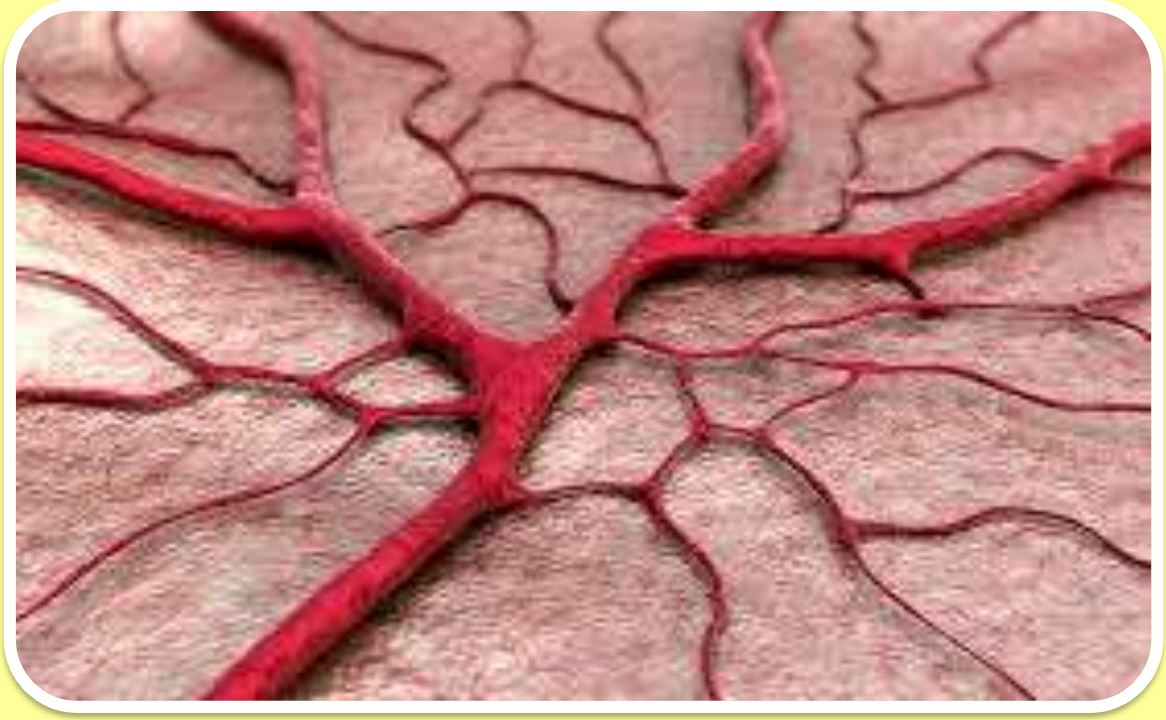

A pragmatic approach to the concept of *Srotas*

National Webinar
Rognidan
रोगविनिश्चयम्

Presented By –

Vd. Shalini Rai,

Assistant Professor

Department of Roga Nidana Avum Vikriti Vigyan

All India Institute of Ayurveda, New Delhi - 76

Objectives -

- What is Srotas ?
- What is its function ?
- How many types of srotas are there?
- Why is it mentioned that the swaroop of srotas is the same as the substance, it carries ?
- What is the clinical implication of srotas in maintaining health and managing diseases ?

Introduction

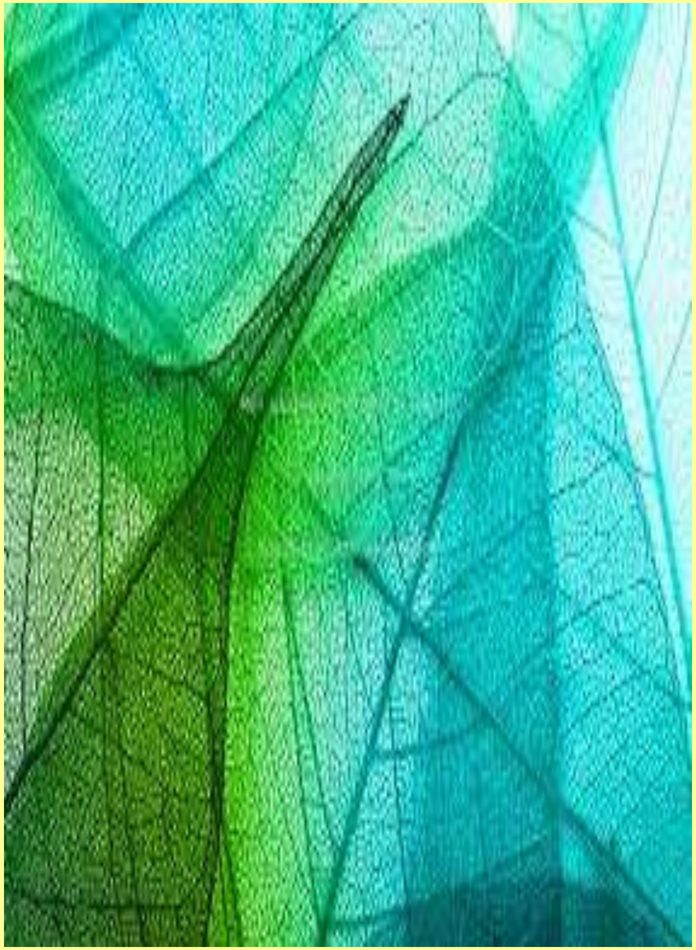

- What is the most crucial factor to produce a disease ?
- Khavaigunya….

What is Srotas ?

- “Sru-gatau”
- स्रवणात् स्रोतांसि

(Cha. Su. 30/12)

That which secretes
Or Allows movement

What is Srotas ?

- स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन|| च.वि.५/३||

परिणाममापद्यमानानां ?

परिणाममापद्यमानानामिति पूर्वपूर्वरसादिरूपता परित्यागेनोत्तरोत्तर रक्तादिरूपतामापद्यमानानाम्।

Which are in the process of transformation

- Transformation of what ?

धातूनाम ?

- अयनार्थेनेतिवचनान्न स्थिराणां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किन्तु देशान्तरप्रापणेनाभिवाहीनि भवन्ति
- Chakrapani on Cha Vi 5/3

Asthayi or Poshak dhatu

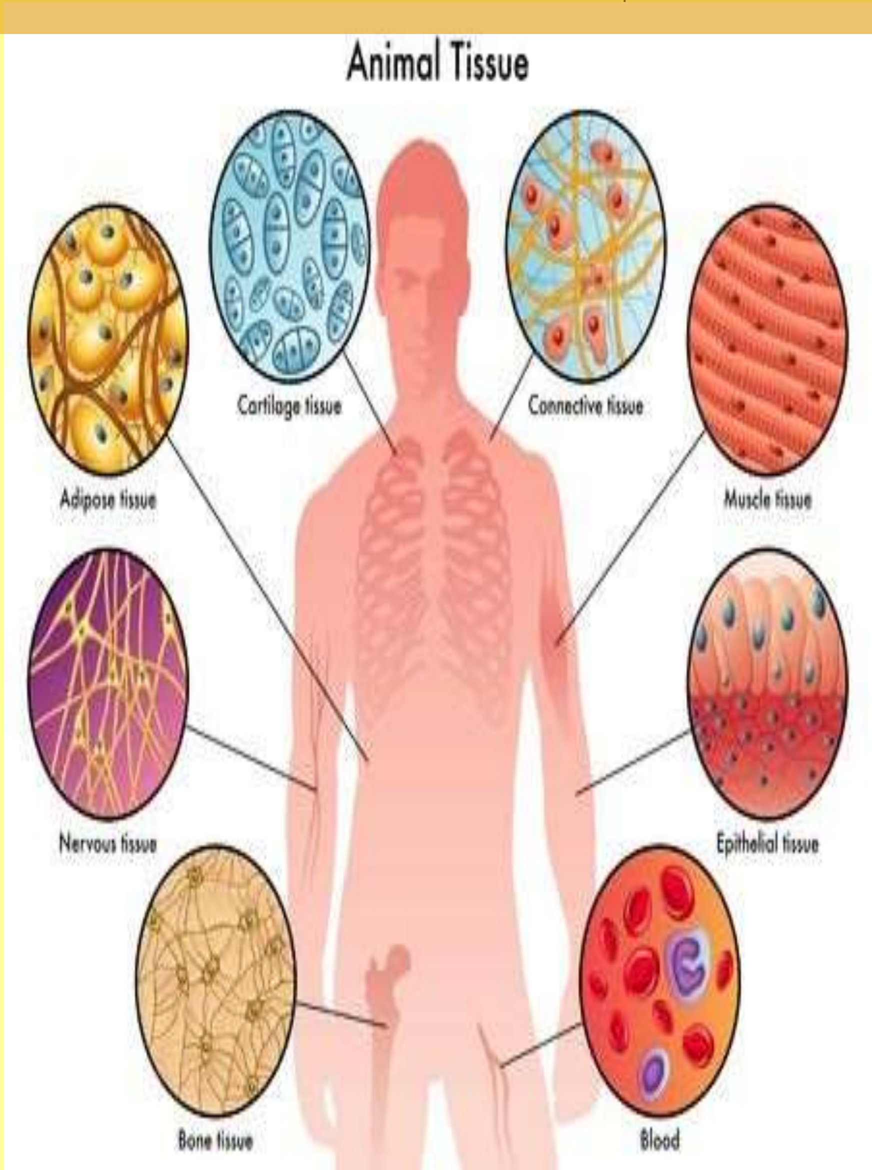

धातूनाम ? धारणात् धातवः।

- Rasa – Shukra
- Ahar – Prana Udak, Anna
- Mala – Mutra, Purisha, Sveda
- Tridosha
- Man & Indriya ?
- Upadhatu ? Oja ?
- Dhatu Mala ?
- Satva – Raja – Tama ?

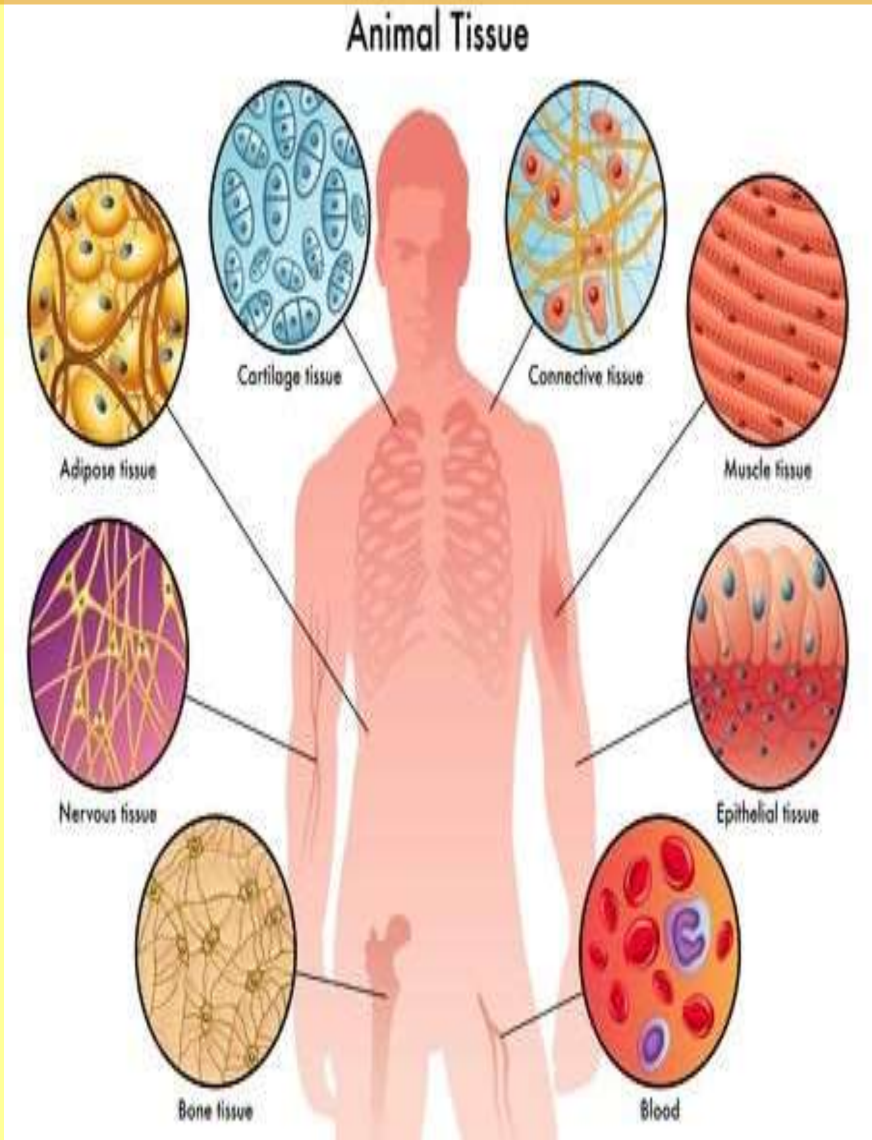

Srotas ?

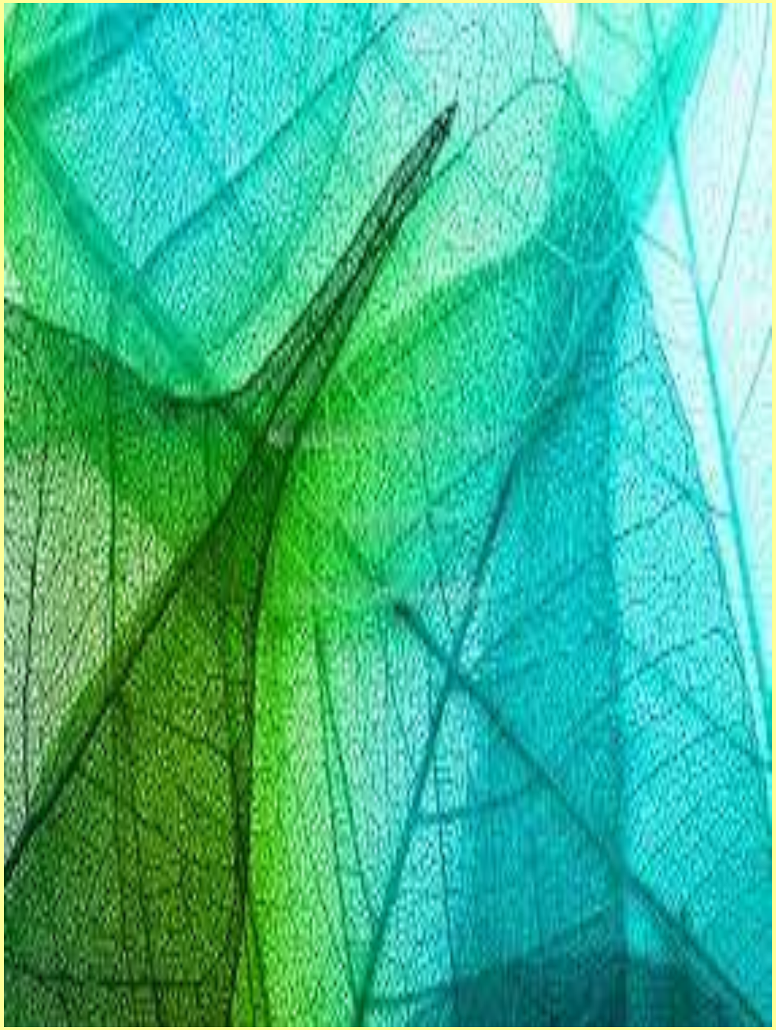

- Mana
- Prana
- Anna
- Paneeya
- Dosha
- Dhatu
- Upadhatu
- Dhatu mala
- Mutra
- Purisha (B. P. Pu. 3/272)

अभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन

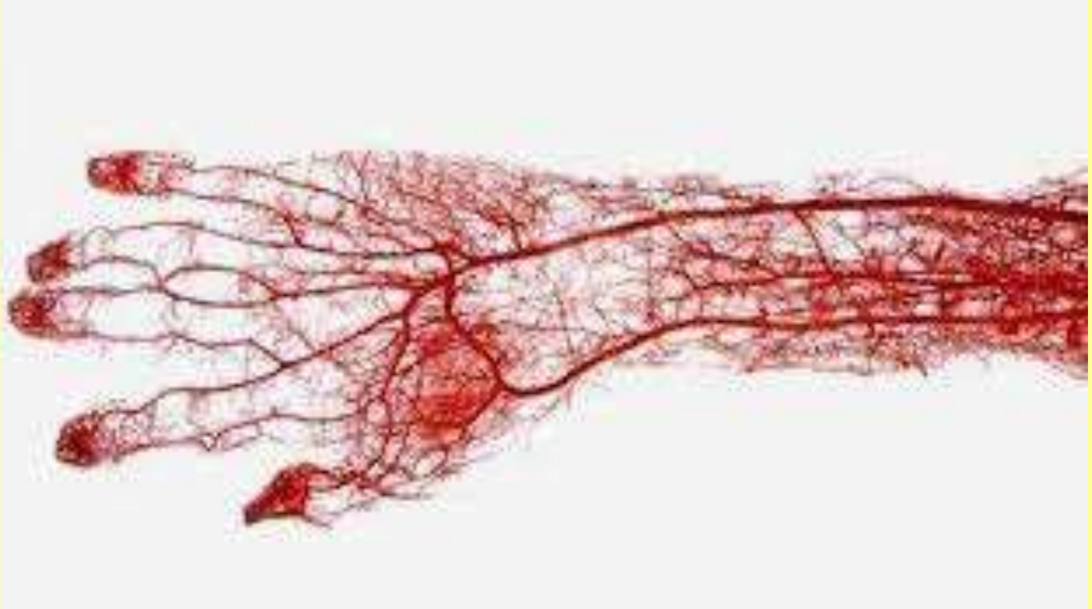

What is Srotas…

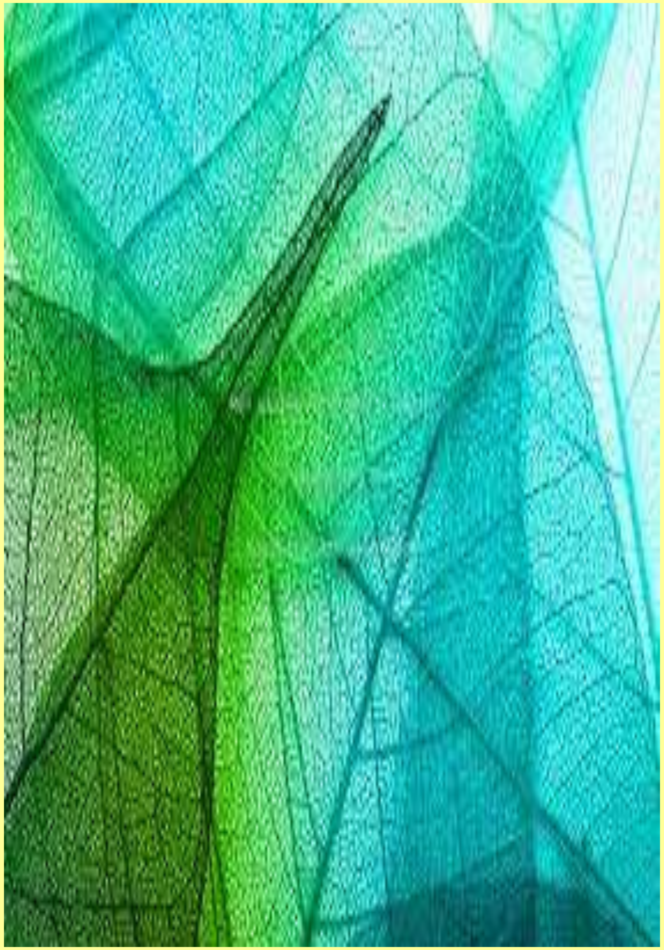

- Anatomico – physiological entity of the body
- Channels - movement, circulation, secretion, absorption, filtration, transformation occur

Paryaya -

स्रोतांसि, सिराः, धमन्यः, रसायन्यः, रसवाहिन्यः, नाड्यः, पन्थानः, मार्गाः, शरीरच्छिद्राणि, संवृतासंवृतानि, स्थानानि, आशयाः, निकेताश्चेति शरीरधात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति|

How many types of srotas?

- Sankhya Srotas
- Asankhya Srotas
- Sthula Srotas
- Sukshma Srotas
- Drishya Srotas
- Adrishya srotas
- Bahirmukha – 9+2
- Antarmukha -13/11

How many types of srotas?

Other references –

- Vagavahini srotas
- Manovahi srotas
- Shabdavaha srotas
- Sangyavaha srotas
- Svara vaha srotas

Srotas – Innumerable

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो
भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन्
स्रोतसां प्रकारविशेषाः |

सर्वे हि भावा पुरुषे नान्तरेण
स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते, क्षयं
वाऽप्यभिगच्छन्ति |

Srotas – function

अयनार्थेनेतिवचनान्न स्थिराणां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किन्तु देशान्तरप्रापणेनाभिवाहीनि भवन्ति|

- **Transportation**
- **Transformation**
- **Secretion**

What is its function

- Transportation
- Movement
- Transformation
- Nourishment
- Removal of waste products
- Secretion
- Filtration
- Absorption

Please see this video …

How does Srotas function -

अयं तावदभिसन्धिः- स्रोतःकारणिको हि धातूनां प्रायो रक्तादीनामुत्तरधातुपोषकभागपरिणामो भवति, तच्चाप्युत्तरधातुपोषणं नान्तरेण स्रोतो भवति; यश्च रक्ते न्यायः, स सर्वत्र शारीरे भावे; न चान्यस्रोतसाऽन्यधातुपुष्टिः सम्भवति,

सर्वपोष्याणां भिन्नदेशत्वात्;

न ह्यभिन्नेन स्रोतसा भिन्नदेशवृक्षयोः सेचनमस्ति।

Rakta (Lohit)

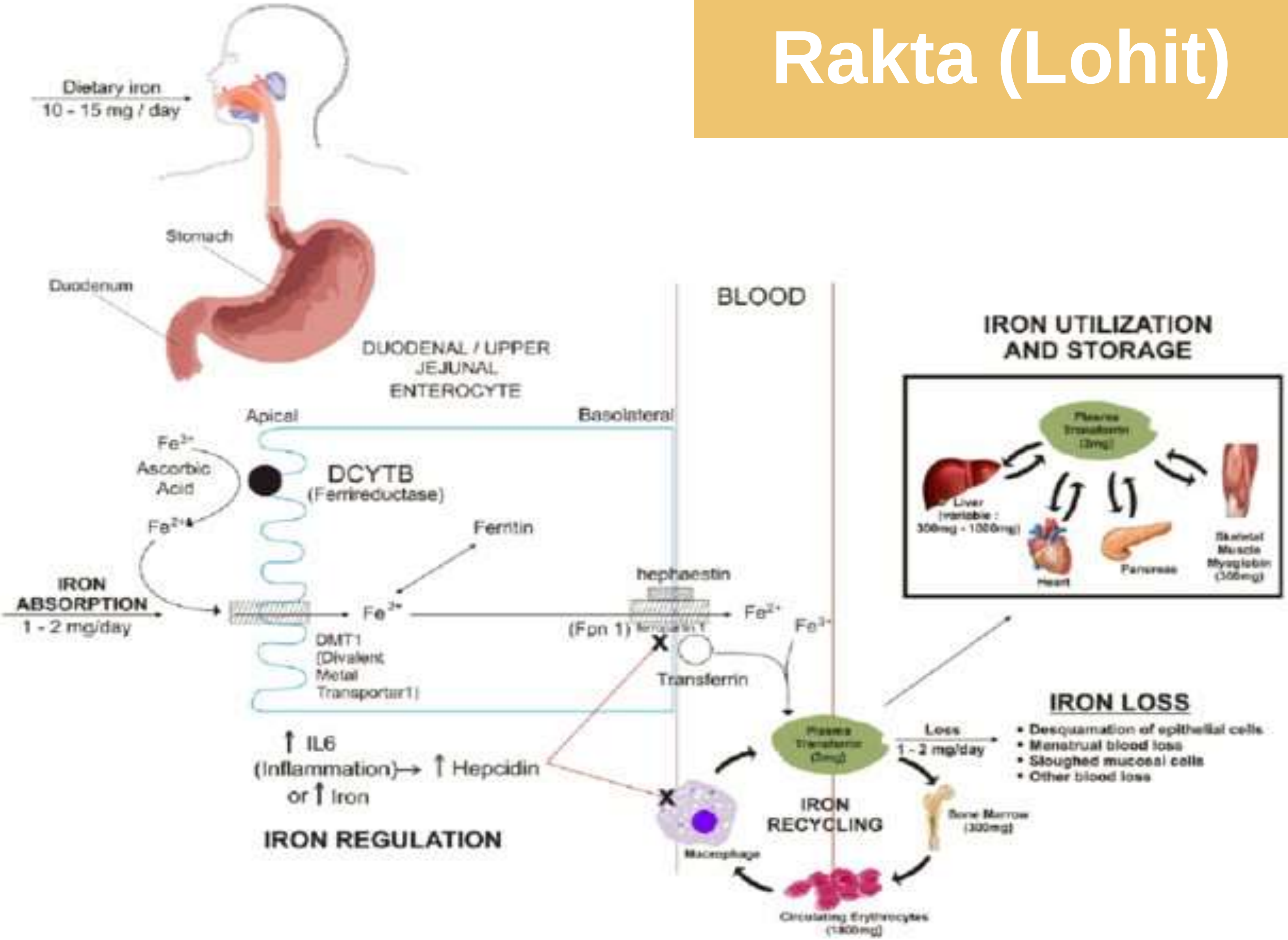
Dietary iron
10 - 15 mg / day
Stomach
Duodenum
DUODENAL / UPPER
JEJUNAL
ENTEROCYTE
Apical
Basolateral
BLOOD
IRON UTILIZATION
AND STORAGE
Fe3+
Ascorbic
Acid
Fe2+
DCYTB
(Ferrireductase)
Ferritin
IRON
ABSORPTION
1 - 2 mg/day
Fe2+
hephaestin
Fe2+
Fe3+
(Fpn 1)
DMT1
(Divalent
Metal
Transporter1)
Transferrin
IRON LOSS
IL6
(Inflammation) Hepcidin
or Iron
IRON REGULATION
Loss
1 - 2 mg/day
IRON
RECYCLING

Physiological functions in Health

वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रोतांस्ययनभूतानि, तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च| **Cha Vi 5/4(5-7)**

Srotas Swaroop -

- **स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च|**
  स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च||

Cha Vi 5/25

- Why is it mentioned that the swaroop of srotas is the same as the substance, it carries ?
- Specificity of the srotas ..

WHAT IS THE CLINICAL IMPLICATION OF *SROTAS* IN MAINTAINING HEALTH AND MANAGING DISEASES?

Role in health maintenance

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूत
त्वान्न विकारैरुपसृज्यते शरी
रम्॥

Cha Vi 5/4(5-7)

Role in disease pathogenesis

- तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते, इतरेषां प्रकोपादितराणि च|
स्रोतांसि स्रोतांस्येव, धातवश्च धातूनेव प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः |
तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणः प्रदुष्टा दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावादिति|| च.वि.५/९||

- Kupitanam hi doshanam…

Role in disease pathogenesis

स्रोतोदुष्टि हेतु

आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः।
धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः॥

(च.वि.५/२३)

लक्षण

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्॥

(च.वि ५/२४)

Clinical implication for Health maintenance -

- Indulge in diets and behaviors which normalise the doshas and are conducive to the dhatus
- Recognise the early symptoms of khavaigunya and resolve it, so that the disease does not manifest
- Keep the srotas normalized for the proper functioning of all the body constitutents depends on the srotas

Clinical implication for disease management -

- Indulge in diets and behaviors (Pathya for the disease) which normalise the doshas and are conducive to the dhatus
- Even after the resolution of disease pathogenesis, use diets and behaviors which normalize the channels so that the recurrence of the disease can be prevented.
- Refrain from Apathya for the disease, as they vitiate the srotas.

THANK YOU !

Pranavaha Srotas -

- तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च,(च.वि.५/८)
- तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । (सु.शा.९/१२)

हेतु- क्षयात् सन्धारणाद्रौक्ष्याद्व्यायामात् क्षुधितस्य च|
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः|| (च.वि.५/१०)

लक्षण- प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा
अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा
प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् | (च.वि.५/८)

चिकित्सा - प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया|
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी|| च.सु.२८/२६||

Udakavaha Srotas -

हेतु-
औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात्|
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात्|| च.वि.५/११

लक्षण -

उदकवहानां स्रोतसां तालुमूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
 जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वोदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्| च.वि.५/८
उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च, तत्र विद्धस्य पिपासा [३] सद्योमरणं च; (सु.शा ९/१२)

चिकित्सा-

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया|
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी|| च.सु.२८/२६||

Annavaha Srotas -

हेतु -अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात्|
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च|| च.वि.५/१२||

लक्षण -

- अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
  अनन्नाभिलषणमरोचकविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वाऽन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्| च.वि.५/८
- अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्याध्मानं शूलोऽन्नद्वेषश्छर्दिः पिपासाऽऽन्ध्यं मरणं च; सु.शा.९ /१२

चिकित्सा –

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया|
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी|| च.सु.२८/२६||

Rasavaha Srotas -

- रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः| च.वि.५/८

हेतु-

- गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम्|
  रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्||१३||

लक्षण -

- प्रदुष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्|
- अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता|
  हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः [१] ||९||
  पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता|
  नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च||१०||
  रसप्रदोषजा रोगा,...|११| च.सु.२८/९-११)

Rasavaha Srotas -

- रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्य शोषःप्राण वहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च; सु.शा. ९/१२

चिकित्सा

- रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्| च.सु.२८/२५

Raktavaha Srotas -

- शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं प्लीहा च| च.वि.५/८

हेतु

- विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च|
  रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ|| च.वि.५/१४||

लक्षण

- कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः||११||
  गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः|
  नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्लवस्तिलकालकाः||१२||
  दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम्|
  रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,...|(च.सु.२८/११-१३)

Raktavaha Srotas -

रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यः [४] , तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितागमनं [५] रक्तनेत्रता च; (सु.शा.९/१२)

चिकित्सा -

विधिशोणितिकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम्|| च.सु२८/२५||

- कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम्|
  विरेकमुपवासं च स्रावणं शोणितस्य च|| च.सु.२४/१८ ||

Mansavaha Srotas -

मांसवहानां च स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च|च.वि.५/८

हेतु -

- अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरूणि च|
  मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा|| च.वि.५/१५||

लक्षण -

- अधिमांसार्बुदं कीलं गलशालूकशुण्डिके|
  पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः||१४||
  विद्यान्मांसाश्रयान्,..(.च.सु २८/१४-१५)
- मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च [६] धमन्यः, तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणं च; सु.शा.९/१२

चिकित्सा

- मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च|च.सु.२८/२६

Medovaha Srotas -

मेदोवहानां स्रोतसां वृक्कौ [१] मूलं वपावहनं च| च.वि.५/८

हेतु- अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेद्यानां चातिभक्षणात्|
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात्|| च.वि.५/१६||

लक्षण

- निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च||च.सु२८/१५||
- मेदोवहे द्वे, तयोर्मूलं कटी वृक्कौ च, तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च; सु.शा.९/१२

चिकित्सा -

- अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये [१] मेदोजानां चिकित्सितम्|| च.सु २८/२६||

गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति|
कृशानां बृंहणार्थं च लघु सन्तर्पणं च यत्|| च.सु.२१/२०||

Asthivaha Srotas -

अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च|च.वि.५/८

हेतु -

- व्यायामादतिसङ्क्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनात्|
  अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्||च.वि.५/१७||
- लक्षण -

अध्यस्थिदन्तौ [१] दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता|
केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः|| च.सु.२८/१६

चिकित्सा-

अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम्|
बस्त्यः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहितानि च|| च.सु.२८/२७||

Majjavaha Srotas -

मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च|च.वि.५/८

हेतु

- उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात्|
  मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात्||च.वि ५/१८|

लक्षण

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा|
अरुषां स्थूलमूलानां [१] पर्वजानां च दर्शनम्||१७||
मज्जप्रदोषात्, ...|च.सु.२८/१८|

चिकित्सा

मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्|
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया|| च.सु.२८/२८||

Shukravaha Srotas -

- शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शेफश्च| च.वि.५/८

हेतु -अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्|
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा||च.वि.५/१९||

लक्षण

- शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम्|
रोगि वा क्लीबमल्पायुर्विरूपं वा प्रजायते||१८||
न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि|
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम्|| च.सु.२८/१८-१९||

चिकित्सा-

- मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्|
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया|| च.सु.२८/२८||

Mutravaha Srotas -

- हेतु – मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात्|
  मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिक्षतस्य [१] च||च.वि.५/२०||
- लक्षण
  मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्क्षणौ [२] च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेष विज्ञानं भवति; तद्यथा -
  अतिसृष्टमतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्|च.वि.५/८
- मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं बस्तिर्मेढ्रं च, तत्र विद्धस्यानद्धबस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्ध मेढ्रता च; सु.शा.९/१२
- चिकित्सा - मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी|
  तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी|| च.वि.५/२८

Purishavaha Srotas -

- पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदं च,
- हेतु -सन्धारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा|
  वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च||च.वि.५/२१||
- लक्षण -
- पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं [३] च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषा मिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा-
  कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृ ष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्|
- तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धिता ग्रथितान्त्रता च; सु.शा.९/१२
- चिकित्सा -मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी|
  तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी|| च.वि.५/२८

Swedavaha Srotas -

- हेतु- व्यायामादतिसन्तापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् [२] | स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा|| च.वि.५/२२|| लक्षण –
- स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकूपाश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषा मिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा- अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्||च.वि.५/८ ||
- चिकित्सा - मूत्रविट्स्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी| तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी|| च.वि.५/२८

THANK
YOU!